

I TÜRKOLOJİ QURULTAY – ZƏRURƏTDƏN DOĞAN EHTİYAC

Şəkər Məmmədova¹, Sayalı Cəfərova²

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru¹

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://ORCID.org/0009-0005-5385-4733>¹

<https://ORCID.org/0009-0003-7052-8097>²

shakarmammadova1986@gmail.com¹, saya.jafarova@mail.ru

Xülasə

Müasir dövrə qədər türkoloji tədqiqatların obyektini təşkil edən dil, tarix və mədəniyyət platformalarında çoxsaylı beynəlxalq elmi forumlar (qurultay, konqres, konfrans və s.) təşkil edilmişdir. Lakin tarixi təsir dairəsi, linqvistik və sosiopolitik nəticələrinin miqyasına görə türklük elmi kontekstində heç bir elmi hadisə, yüzillik elmi irsi ilə günümüzə işıq salan Bakı Türkoloji Qurultayı qədər fundamental əhəmiyyət kəsb etməmiş, diqqət mərkəzində olmamışdır. İsmayıl Qaspiralının “dildə, fikirdə, işdə birlik” konsepsiyası və milli-mənəvi oyanış ideologiyası çərçivəsində fərqli areallardan gələn türkoloqlar; əlifba islahatı, unifikasiya olunmuş terminologiya, ortaq təhsil doktrinası və mədəni inteqrasiya kimi strateji məsələləri 9 günlük (26 fevral-6 mart 1926-cı il) elmi sessiya müddətində fundamental şəkildə diskurs obyektinə çevirmişlər. Beləliklə, I Bakı Türkoloji Qurultayı, dövrün geosiyasi konyukturası daxilində Sovet İttifaqı hüduqlarında yaşayan türksoylu xalqların elmi-mədəni irsinin qorunub saxlanılmasında və ortaq dəyərlər sisteminə əsaslanan təhsil siyasətinin formalaşdırılmasında həlledici dönüş nöqtəsi rolunu oynamışdır.

Açar sözlər: Bakı Türkoloji Qurultay, mədəni inteqrasiya, türk dünyası, ortaq əlifba və terminologiya, strateji vizyon.

THE FIRST TURKOLOGICAL CONGRESS – AN ESSENTIAL NEED BORN OF NECESSITY

Shakar Mammadova, Sayali Jafarova

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

To date, numerous international scientific forums (congresses, symposia, conferences) have been organized across the platforms of language, history, and culture, constituting the object of Turkological research. However, in terms of

its historical impact and the scale of its linguistic and socio-political consequences, no scientific event within the context of Turkology has held such fundamental significance or remained as central as the Baku Turkological Congress, which continues to enlighten the present with its century-long scholarly legacy. Under Ismail Gaspirali's concept of "unity in language, thought, and action" and the ideology of national-spiritual awakening, turkologists from diverse geographical areas turned strategic issues – such as alphabet reform, unified terminology, a common educational doctrine, and cultural integration – into objects of fundamental discourse during the nine-day scientific session (February 26 – March 6, 1926). Thus, within the geopolitical conjuncture of the period, the First Baku Turkological Congress served as a decisive turning point in the preservation of the scientific and cultural heritage of turkic peoples living within the borders of the Soviet Union and in the formation of an educational policy based on a system of shared values. This article analyzes the factors necessitating the congress, the fundamental linguistic issues discussed, the socio-political weight of the alphabet reform, and the transformative effects of this historical event on 21st-century Turkological science.

Key words: Baku Turkological Congress, cultural integration, turkic world, common alphabet and terminology, strategic vision.

I ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЙ СЪЕЗД – ПОТРЕБНОСТЬ, ВЫЗВАННАЯ ОБЪЕКТИВНОЙ НЕОБХОДИМОСТЬЮ

Шакар Маммадова, Саялы Джафарова

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

До настоящего времени в рамках тюркологических исследований было организовано множество международных научных форумов (съездов, конгрессов, конференций), посвященных вопросам языка, истории и культуры. Однако по масштабу своего исторического влияния, лингвистических и социально-политических последствий ни одно научное событие в контексте тюркологии не имело столь фундаментального значения, как Бакинский тюркологический съезд, столетнее научное наследие которого продолжает освещать путь современным исследованиям. В рамках концепции Исмаила Гаспринского «единство в языке, мыслях и делах» и идеологии национально-духовного возрождения,

тюркологи из различных ареалов в течение девятидневной научной сессии (26 февраля – 6 марта 1926 г.) сделали объектом глубокого дискурса такие стратегические вопросы, как реформа алфавита, унифицированная терминология, единая образовательная доктрина и культурная интеграция. Таким образом, I Бакинский тюркологический съезд в условиях геополитической конъюнктуры того времени сыграл роль решающего переломного момента в сохранении научно-культурного наследия тюркоязычных народов, проживавших в пределах Советского Союза, и в формировании образовательной политики, основанной на системе общих ценностей. В данной статье анализируются факторы, обусловившие проведение съезда, обсуждаемые фундаментальные вопросы лингвистики, политико-культурная значимость реформы алфавита и трансформационное воздействие этого исторического события на тюркологическую науку XXI века.

Ключевые слова: Бакинский тюркологический съезд, культурная интеграция, тюркский мир, единый алфавит и терминология, стратегическое видение.

Giriş /Introduction

XX əsr elm tarixi prizmasından dəyərləndirildikdə 1926-cı il Bakı Türkoloji Qurultayı yalnız əlifba islahatları ətrafında aparılan müzakirələrlə məhdudlaşmır. Bu qurultay türk xalqlarının ortaq elmi və mədəni iradəsini institusional müstəviyə daşıyan, nəzəri ideyaların konkret fəaliyyətə transformasiyasını təmin edən fundamental bir hadisə kimi türkoloji tədqiqatların inkişafında “milad” nöqtəsi hesab olunur. *“Türkologiya tarixində “Bakı Qurultayı” adı ilə tanınan Birinci Türkoloji Qurultayın əhəmiyyəti yalnız məruzələrdə qoyulan problemlərlə ölçülmür. Bütün Türk dünyasında ortaq əlifba, ortaq yazı, ortaq termin və nəhayət, ortaq dil məsələsinə yönələn çıxışların edildiyi, müzakirələrin aparıldığı qurultay öz iştirakçılarının da taleyinə mühüm təsir göstərmişdir”* [Məmmədov, 2016:4].

1906-cı il Nijni Novqorod və 1917-ci il Moskva qurultayları Rusiya müsəlmanlarının və müstəmləkə altındakı türk xalqlarının taleyini müəyyən edən ilkin genişmiqyaslı elmi-ictimai təşəbbüslər olsa da, onların heç biri I Bakı Qurultayı qədər intellektual fərqiçilik və qlobal rezonans doğurmamışdır. Xüsusilə Sovet İttifaqı daxilində milli kimlik mübarizəsi aparan türk topluluqları üçün bu qurultay əlifba məsələsində həlledici dönüş nöqtəsi olmuşdur. Bu tarixdən etibarən türkoloji həm Sovet elm siyasətinin, həm də milli özünüdərk prosesinin strateji alətinə çevrilmişdir. *“Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultay türkdilli xalqların ictimai-siyasi həyatında olduğu kimi, onların tarixində və*

taleyində, eləcə də dilində və mədəniyyətində də mühüm rol oynadı” [Qasımov, 2019:20].

XX əsrin əvvəlləri, xüsusilə 1920-ci illər Türk coğrafiyası üçün köklü dəyişikliklər dövrü idi. Bir tərəfdən Osmanlı imperiyasının süqutundan sonra Türkiyə Cümhuriyyətinin qurulması, digər tərəfdən çar Rusiyasının dağılması ilə türk xalqlarının öz milli kimliklərini elmi müstəvidə təsdiq etmə cəhdləri türkolojini günün ən aktual elm sahəsinə çevirmişdi. Bakı hələ XIX əsrdən başlayan maarifçilik hərəkatının və 1918-ci ildə qurulan Şərqi ilk demokratik respublikasının (ADR) miras qoyduğu intellektual bazası ilə bu zirvəyə ev sahibliyi etmək üçün ən uyğun mərkəz idi.

26 fevral – 5 mart 1926-cı il tarixlərində İsmailiyyə binasında reallaşan qurultayda 131 nümayəndə iştirak etmişdir. Bu tədbirin elmi ağırlığını təmin edən əsas faktor iştirakçıların tərkibi idi: *“Qurultay iştirakçılarının milli və peşə tərkibi də olduqca maraqlı və təqdirəlayiqdir. Belə ki, Türkoloji Qurultayda ümumilikdə 131 nümayəndə iştirak edib. Onların 98-i türk, 20-si rus, 3-ü alman, 1-i ukraynalı və 1-i erməni idi. Bu göstəricilər Qurultayın beynəlmiləl xarakter daşdığını və müxtəlif elmi mühitlərin təmsil olunduğunu göstərir”* [İbrahimov, 2025].

Gündəliyi olduqca geniş və ambisiyalı olan qurultayda müzakirələr əsasən yeddi istiqamətdə qruplaşdırılmışdı:

A. Əlifba islahatı və latın qrafikasına keçid.

Bu, qurultayın ən mühüm siyasi və mədəni qərarı idi. Ərəb qrafikasının türk dillərinin fonetik quruluşuna uyğunsuzluğu elmi dəlillərlə sübut edildi. Latın əlifbasına keçid qərarı, türk dünyası arasında kommunikasiya baryerlərini qaldırmaq və Qərbi elmi mühitinə inteqrasiya üçün atılmış ən böyük addım idi. “Əski əlifbaya “məscid və ya mədrəsə əlifbası” kimi baxan B.Çobanzadə qətiyyətlə bildirirdi ki, yeni əlifba bizi Avropaya, Qərbi yaxınlaşdırır” [Qasımov, 2018:123].

B. Ortaq Terminologiya və Orfoqrafiya.

Türk dillərinin terminoloji bazasının formalaşdırılması və sistemləşdirilməsi məsələsi müasir türkologiyanın fundamental istiqamətlərindən birini təşkil edir. Bu prosesin elmi-nəzəri əsasları 1926-cı ildə keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultayda qoyulmuşdur. Qurultay çərçivəsində A.R.Zifeldt, B.Çobanzadə, H.Zeynalı, X.O.Odabaş və A.B.Baytursun kimi görkəmli alimlərin məruzələri dinlənilmiş, müasir dövrdə də aktual olan konseptual qərarlar qəbul edilmişdir. *“Qurultayın müxtəlif coğrafi məkanlarda yaşayan türk millətlərinin birliyinə, yaxınlaşmasına əsas səbəb olmasından başqa, türk dillərinin öyrənilməsində, türk dilləri orfoqrafiyasının, terminologiyasının, ana dili və*

ədəbiyyatının tədrisinin inkişafında, digər dil ailələri ilə qohumluq əlaqələrinin öyrənilməsində böyük rolu olmuşdur. Həmçinin qurultayın qəbul etdiyi qətnamələr bugünkü türkologiyanın inkişafında da öz əhəmiyyətini itirməmişdir” [Quliyeva, 2016:27].

Həmin sessiyalarda qəbul olunmuş qətnamələr türk dillərində vahid terminologiya siyasətinin metodoloji prinsiplərini aşağıdakı şəkildə müəyyən etmişdir: 1) Geniş işlənmə arealına malik olan və semantik şəffaflığı ilə seçilən terminlərin qəbulu zəruri hesab edilmişdir; 2) Türk dillərinin daxili qrammatik strukturuna tam inteqrasiya olunmuş ərəb və fars mənşəli vahidlərin terminoloji sistemdə saxlanması məqsədəuyğun sayılmışdır; 3) Avropa mənşəli beynəlxalq terminlərin qəbulu zamanı onların türk dillərinin fonetik-artikulyasiya xüsusiyyətlərinə və fonotaktik qanunauyğunluqlarına uyğunlaşdırılması prinsipi əsas götürülmüşdür; 4) Tədris prosesinin səmərəliliyini təmin etmək məqsədilə terminoloji leksikanın ibtidai, orta və ali təhsil pillələri üzrə funksional-üslubi baxımdan fərqləndirilməsi təklif edilmişdir; 5) Terminoloji quruculuq işlərinin sistemativ və elmi əsaslarla idarə olunması üçün hər bir müvafiq respublikada daimi fəaliyyət göstərən Terminologiya Komissiyalarının yaradılması strateji hədəf kimi müəyyən olunmuşdur.

C. Tarix-etnoqrafiya və arxeologiya.

Qurultayda türk tarixinin yalnız İslam dövrü ilə məhdudlaşmadığı, onun qədim Hun, Göytürk və Uyğur köklərinin sistemli şəkildə öyrənilməsi zərurəti irəli sürüldü. Bu, Türkolojinin sərhədlərini genişləndirərək onu bütöv (inteqrativ) bir elm sahəsinə çevirdi.

I Türkoloji Qurultayda türk xalqlarının tarixi irsinin qorunması və etnik mənşəyinin elmi əsaslarla öyrənilməsi məsələləri fundamental məruzələr vasitəsilə təhlil edilmişdir: *“Türkologiya sahəsinə aid edilə bilən elmi fənlər arasında türk tayfa və xalqlarının tarixi xüsusi yer tutur ” [I BTQ, 2006:31]* fikrini söyləyən akademik V.V.Bartoldun türk xalqlarının tarixinin tədqiqat perspektivlərinə dair məruzəsi bu sahədəki konseptual boşluqları müəyyən etmiş və mühüm bir qətnamənin qəbulu ilə nəticələnmişdir. Sənəddə xüsusi olaraq vurğulanmışdır: *“Türk xalqlarının filoloji və tarixi təşəkkülünü əks etdirən yazılı abidələrin sistemli şəkildə araşdırılması prioritet vəzifə kimi müəyyən edilməsi; mövcud qədim mənbələrin və epigrafiq abidələrin elmi qeydiyyatının aparılması; müstəsna əhəmiyyət kəsb edən monumental abidələrin dövlət tərəfindən tarixi-mədəni qoruyq elan edilməsi”* və beynəlxalq statusda mühafizə olunması tələbi irəli sürülmüşdür.

S.İ.Rudenko, Y.Messaroş və Q.T.Çursinin etnoqrafik araşdırmalarla bağlı məruzələri sahənin inkişafı üçün hələ də elmi aktuallığını saxlayan bir sıra

strateji qərarların qəbuluna zəmin yaratmışdır: a) türk xalqlarının sub-etnik vahidlərinin və tayfa tərkibinin dəqiq elmi identifikasiyasının aparılması vacib hesab edilmişdir; b) türk respublikaları və türkdilli areallar üzrə tayfaların məskunlaşma coğrafiyasını əks etdirən ətraflı *etno-lingvistik xəritələrin* hazırlanması son dərəcə mühüm elmi layihə kimi dəyərləndirilmişdir; c) maddi-mədəniyyət nümunələrinin qorunması və nümayişi məqsədilə Mərkəzi Mədəniyyət Muzeyinin təsis edilməsi ideyası irəli sürülmüşdür; d) sahə üzrə multidissiplinar tədqiqatların genişləndirilməsi və gənc tədqiqatçıların bu istiqamətə cəlb olunması qərara alınmışdır.

D. Türk Dillərinin Komparativ Təhlili və Vahid Ədəbi Dil Problematikası

I Türkoloji Qurultayın elmi gündəmində türk dillərinin genesis daxilində və digər dil ailələri ilə müqayisəli müstəvidə araşdırılması, eləcə də vahid ədəbi dilin formalaşdırılması məsələləri mühüm yer tutmuşdur. Türk Dillərinin Genetik və Tipoloji Əlaqələrinin Tədqiqi B.Çobanzadə, N.N.Poppe və A.Qenkonun məruzələri əsasında aparılan diskussiyalar müasir türkologiyanın metodoloji bazasını müəyyən edən aşağıdakı qətnamələrin qəbuluna zəmin yaratmışdır: Dialektoloji və Leksikoqrafik Arxivləşdirmə; Müqayisəli-Tarixi Metodologiya; Xarici Dil Ailələri ilə İnteraksiya.

Qurultayda ədəbi dilin təşəkkülü məsələsi prof. M.Köprülüzadənin məruzəsi əsasında müzakirəyə çıxarılsa da, prof. B.Çobanzadə bu problemin həlli ilə bağlı daha fundamental və praktiki təkliflərlə çıxış etmişdir: ədəbi dilin inkişafı prosesində ümumi prinsiplərdən əvvəl, dilin daxili strukturunu təşkil edən mikrovahidlərin və dil normalarının unifikasiyası məsələsi ön plana çəkilmişdir; aparılan gərgin elmi polemikalar nəticəsində qurultay vahid ümumtürk ədəbi dilinin yaradılmasının nəzəri-praktiki baxımdan mümkünlüyü qənaətinə gəlmişdir. Bu konsepsiya müasir dünya türkologiyasında intellektual və mədəni inteqrasiyanın aktual obyektinə kimi qalmaqdadır.

Ümumiyyətlə, qurultayda müzakirə olunan bütün məsələlər bu gün də Türkologiyada aktuallığı ilə diqqət mərkəzindədir. “*Qurultay türk tarixinin, türk etnoqrafiyasının, türk təsviri sənətinin öyrənilməsi ilə bağlı məruzələr, çıxışlar elmi dəyəri və bu gün də əhəmiyyətini itirməyən elmi sanbalı ilə seçilir*” [I BTQ, 2006:11]. Qurultayın elmi uğurları uzun sürmədi. 1930-cu illərin sonunda Stalin repressiyaları nəticəsində qurultayın iştirakçılarının və ideya müəlliflərinin böyük əksəriyyəti (B.Çobanzadə, R.Axundov, V.Xulufu və s.) “pantürkist” və “casus” damğası ilə güllələndi. Bu, Türkoloji elmə vurulan ən böyük zərbə idi və elmi inteqrasiyanı onilliklər boyu dondurdu.

2026-cı ildə Bakı Qurultayının 100 illik yubileyi ərəfəsində türkoloji elmiyəni bir müstəviyə keçir: 1) Arxivlərin rəqəmsallaşdırılması və “Big Data”

vasitəsilə türk dillərinin müqayisəli təhlili; 2) Türk Dövlətləri Təşkilatı tərəfindən qəbul edilən yeni ortaq əlifba layihəsi birbaşa 1926-cı il ruhunun bərpasıdır; 3) Bu sahə artıq sadəcə keçmiş deyil, Türk dünyasının geosiyasi və iqtisadi birliyinin intellektual bazasını hazırlayır.

Nəticə/Conclusion

Birinci Bakı Türkoloji Qurultayı türk dünyasının intellektual tarixində bir “Sülh Konfransı” və “İnkişaf Manifesti” idi. O, pərakəndə halda olan elmi enerjini bir mərkəzə topladı. Bu gün türkologiya qarşısında duran əsas vəzifə 1926-cı ildə yarımçıq qalmış o uca idealları – dildə, fikirdə və işdə birliyi rəqəmsal və siyasi reallıqlara uyğunlaşdıraraq tamamlamaqdır.

XX əsrin əvvəllərində türk dünyası həm coğrafi, həm də siyasi baxımdan kəskin transformasiyalar dövrünü yaşayırdı. Uzun əsrlər boyu eyni kökdən gələn, lakin fərqli imperiyaların və siyasi sistemlərin tərkibində bir-birindən təcrid olunmuş türk xalqları üçün ortaq bir elmi platformanın yaradılması artıq bir seçim deyil, varlıq məsələsi – zərurət idi. 1926-cı il Bakı Türkoloji Qurultayı məhz bu tarixi zərurətin məntiqi nəticəsi kimi ortaya çıxdı.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. 1926-cı il I Bakı Türkoloji qurultayı (stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər) (2006). – Bakı: “Çinar-Çap”. – 570 s.

2. İbrahimov, E. (2025). Birinci Türkoloji Qurultayın iştirakçıları. https://azertag.az/xeber/yuz_il_sonra_birinci_turkoloji_qurultayin_istirakchilari_kimler_idi_3839819

3. Qasımov, C. (2018). Bəkir Çobanzadə. – Bakı, – 328 s.

4. Qasımov, C. (2019). Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər. – Bakı: “Gənclik”. – 748 s.

5. Quliyeva, R. (1926). I Bakı Türkoloji Qurultayında (1926) orfoqrafiya məsələləri // Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyinə həsr olunmuş “Müasir türkologiya: dünən, bu gün və sabah (problemlər və perspektivlər)” respublika elmi konfransının materialları. – Bakı: “Elm və təhsil”. – s.27-31.

6. Məmmədov, E. (2016). Türk dünyasının şanlı və qanlı tarixi – I Bakı Türkoloji Qurultayı (1926) // Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyinə həsr olunmuş “Müasir türkologiya: dünən, bu gün və sabah (problemlər və perspektivlər)” respublika elmi konfransının materialları.– Bakı: “Elm və təhsil”. – s.3-6.

Məqalə tarixəsi

Daxil olmuşdur 06.02.2026

Düzəlişə göndərilib 08.02.2026

Qəbul edilib 16.02.2026

Nəşrə tövsiyə edib Məhərrəm Məmmədli

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent